

G'AYRIODATIY BIRIKMALARNING BADIY MATNDA LINGVOPOETIK AKTUALLASHUVI

Akbarova Munira Shavkatovna

Qo'qon DPI Boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada badiiy matni lingvopoetik tahlil qilish, matndagi sintaktik qurilmalar va ularning qo'llanilishi, so'z ma'nolari, g'ayriodatiy birikmalar, ularning badiiy matn mazmuniga aloqasi hamda ahamiyati ko'rsatib o'tilgan. Badiiy matnlarda keltirilgan ma'nodosh so'zlar, shakldosh so'zlar, zid ma'noli so'zlar, iboralar, maqol va matallar, hikmatli so'zlardan namunalar keltirilgan va ularning vazifasi izohlangan.

Kalit so'zlar: so'z, ma'nodosh so'z, shakldosh so'z, zid ma'noli so'z, g'ayriodatiy birikmalar.

Аннотация. В данной статье показаны лингвопоэтический анализ художественного текста, синтаксические приемы в тексте и их употребление, значения слов, необычные сочетания, их связь с содержанием художественного текста и их значение. Приводятся примеры синонимов, синонимов, антонимов, выражений, пословиц и пословиц, мудрых изречений в художественных текстах и объясняется их функция.

Ключевые слова: слово, похожее слово, формообразующее слово, слово с противоположным значением, необычные сочетания.

Abstract. In this article, the linguopoetic analysis of the artistic text, syntactic devices in the text and their use, word meanings, unusual combinations, their connection to the content of the artistic text and their importance are shown. Examples of synonyms, synonyms, antonyms, expressions, proverbs and proverbs, wise sayings in literary texts are given and their function is explained.

Key words: word, similar word, word with opposite meaning, unusual combinations.

Ma'nodosh so'zlar tilning lug'aviy jihatdan boylik darajasini ko'rsatib beruvchi o'ziga xos vositadir. Tilda ma'nodosh so'zlarning ko'p bo'lishi tilning estetik vazifasini yanada to'liq bajara olishini osonlashtiradi. Bu juda qadim zamonlardan beri anglangan, idrok etilgan va o'rganilgan. O'zbek tili ma'nodosh so'zlarga juda boy. Yozuvchilar tilimizdagi ma'nodosh so'zlar ichidan tasvir maqsadi va ruhiga muvofiq keladigan aniq so'zni topib o'z asarlarida qo'llashga harakat qiladilar, shu tariqa, qahramonlar ruhiyati hamda tasvir ob'yektining eng kichik qirralarigacha real ko'rsatib berishga intiladilar. Badiiy matndagi ma'nodosh so'zlar tahlilida, asosan, ikki jihatga e'tiborni qaratish zarur. Ulardan biri muallifning ikki yoki undan ortiq ma'nodosh so'zdan ifodalanayotgan mazmun uchun eng maqbul birini tanlashi bo'lsa, ikkinchisi ayni bir matn tarkibida ikki yoki undan ortiq ma'nodosh birliklarni badiiy tasvir maqsadiga uyg'un holda qo'llashi masalasidir.

Tilshunoslikda ma'nodoshlikning, asosan, uch turi farqlanadi, ya'ni: 1) leksik ma'nodoshlik; 2) frazeologik ma'nodoshlik; va 3) leksik-frazeologik ma'nodoshlik. [1. 29-b] **Leksik ma'nodoshlik**dan bir necha maqsadlarda foydalaniladi. Til birliklarining takrori natijasida yuzaga keladigan ifoda kambag'alligi va rangsizligidan qochish uchun: *Ikkala o'rtoqning sharaq-sharaq gaplashgan, bir-birlariga sevinch bildirishgan quvnoq va baland ovozlari boshqa hamma unlarni bosib ketdi.* (Cho'lpon)

Zid ma'noli so'zlar. Tilda zid ma'noli so'zlarning mavjudligi badiiy nutqning ifodaliligi, ekspressivligi, ta'sirchanligini ta'minlashda qulay vositalardan biridir. Sharq adabiyotida juda qadim zamonlardan buyon tildagi bu ifoda imkoniyatidan keng foydalanib kelingan. «Shoir uchun juda zarur bo'lgan san'atlardan biri tazoddir. Bu san'at yana *mutobaqa, tiboq, tatbiq, muttazod, ittizod* va *takofu* deb ham ataladi. Bu san'atda, badi'shunoslarning aytishicha, zid ma'noli so'zlardan foydalaniladi». [4. 64-b] Zid ma'noli so'zlarni yonma-yon qo'llash orqali tushunchalar, belgilar, holatlar, obrazlar zidlantiriladi. Odatda, lisoniy va kontekstual yoki nutqiy zid ma'noli so'zlar farqlanadi. Masalan:

Qattiq yerdan **qatalab** chiqqan boychechak,
Yumshoq yerdan **yumalab** chiqqan boychechak.
Pechka yonar erta-yu kech,
Yozdan farqi bo'lmaydi hech.
Qo'l siltashdi bir-biriga,
Qoldi foyda-ziyon ham

Kontekstual antonimlardan badiiy asarda tasvirning ta'sirchanligini oshirish maqsadida ishlatiladi. Yuqoridagi "**Qattiq** yerdan **qatalab** chiqqan boychechak, **Yumshoq** yerdan **yumalab** chiqqan boychechak" misrasida qattiq-yumshoq zidlikni bevosita ifodalasa, **qatalab** va **yumalab** so'zlari zidlikni matndagina ifodalashga xizmat qilyapti.

Bu nutqiy parchada qatalab va yumalab so'zlari «**qiyin**» va «**oson**» ma'nolari bilan antonimik munosabatga kirishgan.

Ko'p ma'noli so'zlar. Yozuvchining tildan foydalanish mahoratini belgilashda badiiy nutq ifodaliligini qay darajada ta'minlay olganligiga e'tibor qaratiladi. Buni ko'p ma'noli so'zlarni o'z o'rnida, muayyan estetik maqsad bilan qo'llay olishidan ham aniqlasa bo'ladi. Ko'p ma'noli so'zlar nutqning ifoda imkoniyatlarini kengaytirishga ko'maklashuvchi lisoniy vosita hisoblanadi.

Ko'p ma'nolilik asosan so'zlarga xos xususiyat bo'lib bir so'zning birdan ortiq ma'noga ega bo'lishi tushuniladi. Iboralarda ham ko'p ma'nolilikni kuzatish mumkin. Masalan: yuragi qinidan chiqmoq iborasi sevinchni va qattiq qo'rquvni ifodalashga xizmat qiladi. Qizning paranjisini ko'rishi bilanoq yigitning yuragi qinidan chiqayozdi (Oybek). Qo'rqmayman deb bo'lmaydi, o'g'lim. Shunaqa vaqtda odamning yuragi qinidan chiqib ketadi (A.Qahhor). Bosh suqmoq – qisqa fursatga kirmoq, xabar olmoq; aralashmoq, odamlarga qo'shilmoq. Tomdan tarasha tushganday – kutilmaganda, qo'qqisdan; qo'pol tarzda.

«Parallel birliklarning asosiy vazifasi fikrga izoh berish va, eng muhimi, unga tinglovchini to'la ishonтира olishdan iborat. Ular til uslubiy vositalarining boyishi manbalaridan biri bo'lib, poetik nutqda ko'p qo'llanadigan, eng mahsuldor va ta'sirchan sintaktik birlik hisoblanadi».[5. 73-b] Bir xil shakllangan gaplar badiiy nutq ta'sirchanligini boyitish bilan birga ma'noni kuchaytirishga va fikrning batafsil - atroflicha ifodalanishiga, tasvir ob'yekti bilan bog'liq ma'lumotlar fondining kengayib borishiga xizmat qiladi.

Badiiy matnni lingvopoetik tahlil qilishda ko'plab leksik hamda sintaktik birliklarning ahamiyati turlichadir. Quyida sizlar bilan badiiy matnning lingvopoetik qiymatini, ekspressivligini oshiruvchi sintaktik birliklardan bo'lgan g'ayriodatiy birikmalarni ko'rib chiqamiz.

G'ayriodatiy birikmalar – ular muallifning badiiy imkoniyatlarini, ijodiy salohiyatini, ijodkorlik qirralarini nomoyon qila olish imkoniyatlarini keng ochib bera olishlariga imkon yaratuvchi hodisalardan biridir. Har bir muallifning o'zigagina xos bo'lgan so'z tanlay olish qobiliyati mavjudki, har qaysi yozuvchi undan o'zgacha foydalanadi, asar ruhiyatini, qahramonning ichki his-tuyg'ularini, sodir bo'layotgan voqea-hodisaning makon va zamonini o'quvchiga yetkazib bera olishda ana shu xususiyatidan keng foydalanadilar. Buning natijasi o'laroq g'ayriodatiy birikmalar yuzaga keladi. Quyida g'ayriodatiy birikmalarning ayrimlarini ko'rib o'tamiz.

O'zbek adabiyotining yirik namoyondalaridan bo'lgan Tohir Malikning "Shaytanat" nomli qissasida quyidagicha uchratish mumkin: "Anvar masrur edi. U o'rnidan yengil turdi. Go'yo uni uzoq yillar ezib kelgan *g'am xarsanglari* Xolidiyning baqirig'idan so'ng yelkasidan ag'darilganday bo'ldi." Bu o'rinda xarsang so'ziga e'tiboringizni qaratmoqchimiz:

Gap so'zidan foydalanib ikki yozuvchi o'z asarlarida turlicha birikmalar tuzishga erishganlar: *iliq-issiq gap*, *tagdor gap*, *burama gap*.

"Agar biron asarim kitobxon og'ziga tushsa, *iliq-issiq gaplar* bo'lsa mendan oldin u sevinib ketardi". "Kelin *tagdor gapni* tushunadigan beshariqliklardan edi". (S.Ahmad "Kiprikda qolgan tong").

"Bu gapni eshitib Anvar "shu odam ota bo'lgan xalqning padariga la'nat! " dedi. Yonidagi hamkasblar avvaliga bu *burama gapning* mag'zini chaqishmadi. Keyin tushunib qolib kulib yuborishdi".(T.Malik "Shaytanat")

"*Toza odam*", "*fikri toza*" birikmalari matndan ayro holda o'qilganda yozuvchi o'ylagan mazmunga o'quvchi tushunib yetolmaydi, shunday ekan albatta bu birikmalar orqali u nima demoqchi ekanligini bilish maqsadida albatta matnni o'qish lozim.

"Aslini olganda Jahongirov chindan beozor, qo'y og'zidan cho'p olmagan, birovni malomat qilmagan *toza odam* edi". "O'lmas mulohazali, *fikri toza*, sabr-qanoatli yigit edi. Sira hafa bo'lmaganini aytdi." (S.Ahmad "Kiprikda qolgan tong"). Demakki, bu yerdagi sifat turkumiga oid bo'lgan *toza* so'zi qahramonni salbiy fazilatlaridan, yomon qusurlardan holi bo'lgan inson sifatida ta'riflash uchun ishlatilmoqda.

Quyidagi parchalarda ham g'ayriodatiy birikmalarning ajib bir namunalariga guvoh bo'lasiz: "Otni topsang topding, topmasang o'z o'pkang o'zing bilan bo'lsin." (T.Murod "Ot kishnagan oqshom"). Ushbu gapda o'z o'pkang o'zing bilan birikmasi o'zingdan o'pkala iborasiga teng kuchli bo'lib, iboraga o'zgartirish kiritish orqali g'ayriodatiy birikma tuzilgan. Mazkur parchada ham shunga o'xshash birikma mavjud: "Sherali daromad qilgani gap topolmay, Shahrinisoning qo'lini ushladi." (A.Qahhor "Anor" hikoyalar to'plami). *Daromad qilgani gap topolmay*, ya'ni daromad qilmoq – foyda topmoq mazmunini ifodalagan holda, qahramon qizga nisbatan o'z tuyg'ularini oshkor etish uchun o'jizdek bo'lib, hislarini ifodalashga so'z topolmagan holatini tasvirlash maqsadida muallif shu birikmani badiiy matnga kiritishni ixtiyor etgan. Bu kabi g'ayriodatiy birikmalarni matnda uchratgan sari o'quvchining ham qiziqishi, ham dunyoqarashi, ham fikrlash doirasi o'sib boraveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Asqarova M., Qosimova M., Jamolxonov M. O'zbek tili. –T: O'qituvchi, 1989.
2. Cho'lpon. Asarlar. Uch jildli. 2-jild. –T: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va San'at nashriyoti, 1994.
3. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili.-T: «Universitet», 2006, 45-b.
4. Rustamov A. Navoiyning badiiy mahorati. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1976. – B.64.
5. Shukurov R. Sintaktik parallelizmning uslubiy vazifalari.//O'TA, 2004,№2,73-b.
6. Akbarova, Munira. "FOLKLORE IN PRIMARY EDUCATION-THE LINGUISTIC FEATURES OF TEACHING PROVERBS." *Фундаментальные и прикладные научные исследования: актуальные вопросы, достижения и инновации.* 2021.
7. UMAROVA, N. R., & Yigitaliyeva, S. I. A. Q. (2021). Concept as a basic unit of cognitive linguistics. *THEORETICAL & APPLIED SCIENCE Учредители: Теоретическая и прикладная наука*,(9), 701-704.
8. Rustamovna, U. N., & Shohsanam, Y. (2022). The realization of the concept of goodness in English and uzbek proverbs. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 3(7), 148-152.
9. Yigitaliyeva, S. (2022). GLORIFICATION OF "GOODNESS" IN THE WORKS OF ALISHER NAVOI. *Scienceweb academic papers collection.*
10. Yigitaliyeva, S. (2021). Konsept va umummilliy konseptlar hamda ularning tadqiqi. *Scienceweb academic papers collection.*
11. Linguistic analysis the concept of GOODNESS
12. S Yigitaliyeva - *Scienceweb academic papers collection*, 2021 113-115.
13. Ubaydullaevna, N. S., Mehmonalievich, T. A., Mamirovna, H. K., & Nosirovna, N. D. ON THE PRINCIPLES OF CATEGORIZATION OF WORDS.